

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.003>

УДК 811.161.2'373.611'

К. Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: k.horodenska70@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ВАРІАНТНІСТЬ СЛОВОТВОРЧИХ СУФІКСІВ У РОЗМОВНИХ НАЙМЕНУВАННЯХ ОСІБ ЗА ЗОВНІШНІМИ ОЗНАКАМИ

Статтю присвячено дослідженню кількісних та якісних виявів варіантності словотворчих суфіксів у найменуваннях осіб, мотивованих іменниковими назвами частин їхнього тіла та прикметниковими назвами деяких його зовнішніх надмірних якісних ознак. Проаналізовано співвідношення таких суфіксів за продуктивністю та функційно-стилістичним уживанням у складі шести- — двокомпонентних варіантних рядів іменників.

Констатовано стилістично знижений характер варіантних найменувань осіб за зовнішніми ознаками, що спричинило переважне використання їх у розмовному вжитку та мові української художньої літератури. Спостережено широке відбиття таких варіантних апелятивів у прізвищах українців, що засвідчує одну з характерних особливостей їхньої ментальності.

Ключові слова: варіантність словотворчих суфіксів, назви осіб за зовнішньою ознакою, варіантний ряд, апелятиви, прізвища

1. Вступ

У складі семантично різнопланової словотвірної категорії суб'єкта (носія) стану в українській дериватології виокремлюють словотвірні типи іменників зі словотвірним значенням носія зовнішньої ознаки, але чомусь разом із словотвірними типами, що виражають словотвірне значення носія внутрішньої ознаки (Безпояско & Городенська, 1986, с. 66–74). Проте у виконаних дослідженнях найменувань людей за різними ознаками подано тільки поодинокі назви осіб, сформовані за допомогою суфіксів на основі лише деяких назв зовнішніх ознак, характерних для людського

Цитування: Городенська, К. Г. (2022). Варіантність словотворчих суфіксів у розмовних найменуваннях осіб за зовнішніми ознаками. *Українська мова*, 1(81), 3–20. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2022.01.003>

тіла, що не дає цілісного уявлення про кількісний склад таких дериватів. Їх характеризують переважно за двома найпоказовішими (типовими) виявами: за словотвірною продуктивністю та функційно-стилістичним використанням. Відповідно до першого словотвірні типи іменників зі значенням осіб за зовнішньою ознакою є непродуктивними, оскільки за їхніми зразками нові деривати в українській мові не утворюють, тому ці іменники становлять закриту групу (Гнатюк та ін., 1979, с. 80; Безпояско & Городенська, 1986, с. 74).

Назви людей за зовнішніми ознаками — давні утворення, про що свідчить фіксація їх насамперед у фольклорних матеріалах та історичних пам'ятках, а також у давніше укладених тлумачних словниках: *Словарі української мови* у 4 т. за ред. Б. Грінченка, *Словнику української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова й А. Ніковського, в академічному одинадцятитомному *Словникові української мови*, а також широке використання як прізвищ людей, передусім українців.

Другий диференційний вияв іменників на позначення носіїв зовнішніх ознак — це функційно-стилістичне використання їх. Дериватологи зараховували такі іменники до стилістично маркованих — обмежених народно-розмовним використанням чи лише просторіччям (Безпояско & Городенська, 1986, с. 73). Справді, їхня функційно-стильова сфера представлена розмовним вжитком і тісно пов'язаним із ним художнім стилем. У тлумачних словниках української мови вони послідовно подані зі стилістичною ремаркою *розм.*

Щодо їхнього кількісного та якісного складу, то в різних дослідженнях запропоновано повніші або обмеженіші переліки словотворчих суфіксів, використаних для утворення назв осіб за певними зовнішніми ознаками, але проілюстровано їх здебільшого кількома дериватами.

Крім словотвірних та функційно-стилістичних характеристик ці іменники цікаві також і з погляду вибору мотиваційних ознак для їх формування, тобто з погляду теорії номінації, та пізнання мовної картини світу українців, оскільки вони віддзеркалюють примітну особливість їхньої ментальності — зокрема диференціацію суб'єктів навколишнього світу за національно вподобаними зовнішніми ознаками — насамперед за примітними частинами тіла людини.

2. Типологія варіантних рядів назв осіб за актуалізованими зовнішніми ознаками

Найявні в лексичному складі сучасної української мови іменникові назви осіб за особливостями їхньої зовнішності дають підстави констатувати, що основною мотиваційною ознакою для українців у формуванні таких найменувань стали назви частин тіла (органу) людини — переважно великі за своїм розміром чи досить помітні зовні, через що вони стали диференційними, розмежувальними. Такі зовнішні ознаки вирізняли певну особу з-поміж інших людей, давали змогу оточенню адекватно називати та сприймати її. Характерно, що до мотиваційних зовнішніх ознак

потрапили іменникові назви всіх частин тіла людини: *голова, волосся, лоб, брови, очі, ніс, губи, щоки, зуби, борода, вуха, спина (горбата), живіт*, а від деяких із них використано і їхні стилістичні синоніми, переважно негативно забарвлені, пор.: *чуб і кудла, патли; черево і пузо; очі і вирла, баньки*. Використання цих назв частин тіла як мотиваторів в українській мові специфічне своєю сполучуваністю переважно з кількома (від двох до шести) словотворчими суфіксами, проте неоднаковими за своєю продуктивністю. У наукових працях 20–30-х рр. ХХ ст. усі словотворчі іменникові суфікси української мови поділяли на досить (дуже, надзвичайно) поширені, менш поширені та рідковживані (Синявський, 2018, с. 119–133). До найпоширеніших суфіксів, використаних для утворення назв осіб за зовнішньою ознакою, зараховували *-ань, -аль, -ач*, до менш продуктивних — *-ай, -к-, -ун* та зрідка вживаних — *-ень, -ак, -ар*, причому О. Синявський наголошував на близькозначності досить поширених суфіксів *-ань, -аль* і менш поширених у цих іменниках суфіксів *-ай, -ач* та ін. (там само, 2018, с. 119–121). Великий кількісний склад словотворчих суфіксів спричинив утворення та вживання багатьох рівнозначних спільнокореневих, тобто варіантних, назв осіб за конкретною зовнішньою ознакою. Проте в жодному з наявних досліджень не подано інформації ні про їхній кількісний склад, ні про таку унікальну особливість їх утворення, як варіантність.

У пропонованому дослідженні за різними доступними джерелами вперше зібрано й залучено до аналізу найповніший словник назв осіб за примітною зовнішньою частиною тіла або якісною особливістю їхньої зовнішності. Він налічує понад 60 назв, із яких сформовано шести- — двоваріантні ряди переважно спільнокореневих і однакових за словотвірним значенням, але різносуфіксних іменників, простежено розвиток переносних і термічних значень на основі їхніх прямих значень, окреслено сфери їх уживання.

2.1. Кількісні та якісні вияви варіантності словотворчих суфіксів

2.1.1. Шестиваріантні ряди

Найдовшим є шестиваріантний ряд іменникових назв осіб, переважно чоловіків, за зовнішньою ознакою, сформований на основі актуалізованої ознаки, яку представляє волосся на голові в різних формах вияву: довге, густе, нечесане, скуйовджене. Наприклад, особа чоловічої статі з розкішним (довгим і густим) волоссям на голові або просто чубом — це *чубань, чубач, чубай, чубко, чубак, чубар*, а з густим та розпатланим, скуйовдженим волоссям на голові — *кудлань, кудлач, кудлай* і *патлань, патлач, патлай*.

Із шістьох варіантів першого ряду найуживанішою є назва *чубань*, напр.: *Адам Сігізмундович клякнув перед образом богоматері, як біля нього теж опустився на коліна високий чубань* (Б. Харчук). Решту апелятивів хоч і зафіксовано в деяких словниках української мови як розмовні найменування людини, яка має чуб (волосся) на голові, але їх не проілюстровано прикладами з писемного вжитку. Два з них (*чубко* і *чубак*) збережені ще і як назви птахів, відповідно *одуда* й *омелюха*. Проте всі

шість назв послуговували мотиваційною базою для утворення українських прізвищ Чубань, Чубач, Чубай, Чубко, Чубак, Чубар, одні з яких зберігають наголос свого базового апелятива (пор.: чубай і Чубай, чубко і Чубко), а інші — ні (пор.: чубань і Чубань, чубач і Чубач, чубар і Чубар), напр.: *На позиціях гуманізму стоять також Павло Чубань («Не судилось» М. Старицького), Володимир Горнов («Доки сонце зійде...») (О. Бабенко); Відома поетеса Ганна Чубач високо оцінила його останню роботу... (Україна молода, 2011); У групі виступає також Тарас Чубай з піснями на слова свого померлого батька Григорія Чубая (Сучасність [Мюнхен], 1989); «Але оскільки фільм ще не закінчено, про дату релізу говорити зарано» — пояснює Олександр Чубко, асистент продюсера компанії ProntoFilm (Україна молода, 2014); Другу премію отримала студентка Львівської національної музичної академії ім. М. Лисенка Діана Чубак (День, 2016); Був Горбенко, що з Чубарем працював... (О. Гончар).*

Ширше вживаними та виразніше негативно маркованими є найменування осіб другого шестикомпонентного ряду кудлань, кудлач, кудлай і патлань, патлач, патлай, які утворюють варіантні пари зі спільним словотворчим суфіксом, пор.: кудлань і патлань, кудлач і патлач, кудлай і патлай, напр.: — *Не можу я піти з тобою, старий кудланю (хворий таки справді добре заріс), не можу, — вперто відмовлявся Рікардо (Мішель Анхель Астуріас, перекл. А. Соколовський); Якого ще дідька цьому патланю треба!? (М. Стельмах); ...на одній [майці] вишкварював оркестр якихось патланів... (Ю. Мушкетик); Це був звичайнісінький Дідько з роду домовиків: куций ротатий патлань з гузками різок над чолом і вогнистими очима (В. Дрозд); — Дозвольте, Сергію Леонідовичу? — радісно поцікавився він. — А-а, Рішко, практикант-вишищувач? Заходь-заходь. Ну-у-у... знову ви про ту вазу, — миттю надувся кудлач (В. Васильченко); Голови на плечах не маєш? Та й той патлач тобі мало не в батьки годиться (Н. Гумнюк); Втомлений патлач байдуже простягнув руку до бланків, що лежали купкою біля печатки (В. Винниченко); Такі завели заведення за приводом отого кудлая, що... кінець світа... (М. Старицький); Заходь, друже, — промовив чатовий пузань. — Тільки зброю залиш при вході. Щойно патлай роззброївся і зайшов до клуні, як вартовий уже впускав досередини хирлявого ікланя... (Пол Стюарт, перекл. А. Саган).*

Відмінним у цих парах є те, що кудлань, кудлач, кудлай уживані ще і як назви собак за такою самою зовнішньою ознакою, пор.: *Вона... боялася підходити до скаліченого, стояла осторонь, силкуючись угамувати кудланя, що гасав між нею й Павлом та вискав (М. Сиротюк); Лі Ван відсунула скovorідку вбік і озирнулась на двох гудзонівських собак... Величезні кудлачі лежали з завітрянного боку (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна); ...два кудлай кинулись з лютим гавканням мені назустріч (Л. Старицька-Черняхівська). Слово кудлач зафіксоване і як назва коня із густою скупийовдженою гривовою, напр.: ...коні теж спали, котрий навстоячки, котрий навлежки, тільки Малків кудлач, низько звисивши голову, дослухався болю в пораненому вусі (І. Білик).*

Попри своє виразне негативне стилістичне забарвлення ці апелюючи послугували твірною базою для прізвищ українців, насамперед характеристиканних, які не змінили свого наголошення, пор.: *кудлань* і *Кудлань*, *кудлач* і *Кудлач*, *кудла́й* і *Кудла́й*, *патлань* і *Патлань*, *патлач* і *Патлач*, *патла́й* і *Патла́й*, напр.: *Унаслідок цього впливу мітичні образи заміняються християнськими. І записано від Марії Кудлань у селі Вороновиці на Вінничині, жінки понад 50 років (О. Воропай); Володимир Кудлач, співробітник Одеської наукової бібліотеки... (День, 2012); Повільно, крок за кроком Алла Кудлай стає бізнес-пані (День, 1999); Найближчим другом Яворницького з місцевих митців був артист Дніпропетровського українського драматичного театру ім. Шевченка Володимир Филімонович Патлань (І. Шаповал); Припинить, — скривився Патлач (Джордж Р. Р. Мартін, перекл. Н. Тисовська); Патлай Володимир Анатолійович, інженер, депутат Селищенської сільської ради (<https://declarations.com.ua>).*

2.1.2. Чотириваріантні ряди

Чотириваріантні назви осіб (переважно чоловіків) утворено на основі таких зовнішніх ознак, як велика голова, пор. *головань*, *головач*, *головко*, *головень*, та великий живіт, але для цього використано його розмовні, негативно марковані назви *пузо* і *черев*, пор.: *пузань*, *пузан*, *пузач* і *черевань*.

Із першого чотиримісного ряду ширше вживаними в розмовному та художньому стилі є *головань* і *головач* на означення чоловіка з великою за розміром головою, напр.: *В камеру заглянув одноокий головань, поморщив носа (Ю. Збанацький); Якийсь москаль сидить: головач, розкошланий, невмиваний (Марко Вовчок); Головач — не кождий богач (Галицько-руські народні приповідки); Поставали коло князя бояри, воеводи, всі дивляться на двері, ждуть на білого князя головача (С. Ковалів).* На основі прямого значення цих іменників унаслідок метафоричного переосмислення розвинулися їхні переносні значення, тому *головань* став ще й назвою рослини з великою квіткою чи плодом на кінці стебла, напр.: *Гляньте... на ряди голованів-соняшників, що розійшлися по межах, мов що загубивши...* (Степан Васильченко), та назвою риби родини коропових (Горецький та ін., 1971, с. 111), а *головач* — зневажливою назвою керівних осіб, напр.: *Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околишніх панах (І. Франко); Відповідальними за добу сталінського терору в Україні є не лише кремлівські головачі... (П. Мірчук); Тоді проклинав советський лад. Таки ж у присутності колгоспних головачів (М. Савчин), назвою жука родини пластинчастовусих з великою головою і дуже розвиненими ротовими частинами, напр.: *Кравчик, або головач... Жук чорний, передня спинка з витягнутими вперед кутами; тіло дуже опукле, голова велика з сильно розвиненими ротовими частинами (Шкідники... рослин), двох видів риб — самця лосося дунайського та бичка родини бичкових, що має ще й назву бичок-головень, напр.: *У кінці водопаду, у тому самому місці, де бистра течія дробиться на тонкі цівки й щезає в лінійній глибині, поволі погойдувався з боку на бік головач (Я. Томечек).* Назву *головко* одинадцятитомний**

Словник української мови зафіксував як те саме, що *головань* (Горецький та ін., 1971, с. 112), тобто як найменування людини з великою головою, напр.: — *Та єхиди-лисиця, ти кажеш, та буде тебе до смерті годувати, а той головко скоріше з хати вижене* (Панас Мирний) і тварини, а саме вола¹. Що ж до назви *головень*, то в цьому Словнику її витлумачено як назву прісноводної риби родини корошових з товстою головою і широким лобом (Горецький та ін., 1971, с. 112), напр.: *Колись так ловили... Лящ — по пуду! Коропи — по пуду!.. Головні — по пуду!* (Остап Вишня), а в *Словникові української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова та А. Ніковського — ще і як назву великої голови (Єфремов та ін., 2017, с. 367), напр.: *Як за-снув Олоферн, то Юдифа к йому прийшла, цюк його в головень, аж із його душа вийшла* (А. Афанасьєв-Чужбинський).

Апелятиви *головань*, *головач*, *головко*, *головень* мають прізвищеві відповідники із тим самим наголошенням, пор.: *Головань*, *Головач*, *Головко*, *Головень*, напр.: *Глянули коли це Семен Головань з трьома синами* (Б. Грінченко); *З її оповідання виходило, що Головач — то був ніби якийсь месник народних кривд* (Г. Хоткевич); *Андрій Головка ще віднедавна в повістярській науці* (М. Зеров); *Головень Людмила Вадимівна, дитячий імунолог, педіатр...* (<https://likar.center>).

Із другого чотиримісного варіантного ряду, сформованого назвами чоловіків із великим животом (*пузань*, *пузан*, *пузач*, *черевань*), три (*пузань*, *пузан*, *черевань*) зафіксовано в одинадцятитомному тлумачному *Словнику української мови*, причому *пузань*, *пузан* подані в одній словниковій статті як рівнозначні (Горецький та ін., 1977, с. 385), напр.: *З клубів пари зненацька виник, з довжелезним кухонним ножем у руках, якийсь міднопикий пузань* (М. Ільченко); *Озираючись, він побачив, що біля нього стоїть двійко пузанів у нових яскравих капелюхах* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); *...брат Колін був присадкуватим і кругленьким пузаном з широкою, круглою фізіономією* (Дж. Стейбек, перекл. М. Пінчевський); *Незабаром прийшов якийсь пан-черевань, і стали вони удвох із панією радитись* (Марко Вовчок). Розмовну загальну назву *пузач* хоч і не фіксують послідовно тлумачні словники сучасної української мов, але вона збереглася у прізвищі *Пузач*, зокрема й відомого українського футболіста. Унаслідок метафоричних перенесень за зовнішньою подібністю лише назви *пузань* і *пузан* набули двох переносних значень ‘вгодована дитина’, напр.: *Гудок... Виходжу надвір, а то Малоштанів хлопчисько, отакий пузань, на дудку свистить* (І. Микитенко), і ‘гладкі, багаті люди, нероби’, напр.: *Мала, каже [Гуца], плата, багато роботи, не хочемо, каже, своїми мозолями пузанів збагачати (збагачувати)* (М. Коцюбинський).

Апелятиви *пузань*, *пузан*, *пузач* і *черевань* збережені з тим самим наголошенням у прізвищах *Пузань*, *Пузан*, *Пузач* і *Черевань*, напр.: *Переможець від Голосіївського району міста Києва Пузань Антон Вікторович*

¹ Це значення іменника *головко* подано в *Словникові української мови* у 3 т. за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 368), а підставою для цього послугувало його використання в *Оповіданнях з народних уст* Ганни Барвінок (с. 242).

(<https://www.slideshare.net/kmda1551/fin-42871782>); *Ведмедик дочекався результатів попереднього слідства і з чистою совістю доповів начальству: громадянин Пузан... таки справді на шлях виправлення не став* (А. Кокотюха); *Пузач комусь кричить у телефонну трубку: — Не може бути!* (В. Яворівський); *Черевань погодився видати доньку за Шраменка, але Череваниха хоче посватати її за гетьмана Сомка* (В. Радзикевич).

2.1.3. Триваріантні ряди

В українській мові є шість рядів, у складі яких три варіантних назви. Їх сформовано із: 1) назв чоловіків, що мають бороду або вирізняються зовні своєю бородою: *бородань, бородач, бородай*; 2) назв людей (чоловіка або дитини) з великим опуклим лобом, лобастого чоловіка чи дитини: *лобань, лобач, лобко*; 3) назв переважно чоловіків, у яких довгий ніс: *носаль, носай, носач*; 4) назв чоловіків із горбатою спиною: *горбань, горбач, горбун*; 5) назв чоловіків із великими губами: *губань, губаль, губар*; 6) назв чоловіків із великими, випуклими, витрішкуватими очима: *окань, вирлач, банькач*.

Із трьох варіантних (рівнозначних) назв першого ряду — *бородань, бородач, бородай* — найуживанішою, найвідомішою сучасним мовцям є *бородань*, менш уживаною — *бородач* і зрідка вживаною — *бородай*, що зафіксовано у тлумачних словниках української мови. Напр.: *Зроду-віку не оддам своєї Насті за духовного, за якогось патлача та бороданя* (І. Нечуй-Левицький); *Янош і бородач засміялися хриплим іржавим сміхом* (Н. Рибак); *Це був вищий від усіх на голову чорний бородай* (Ю. Смолич). Переносні значення, сформовані внаслідок метафоричного переосмислення за зовнішньою подібністю, розвинулися лише в іменника *бородач*: це — ‘великий хижий птах з пір’ям навколо шиї, схожим на бороду’, напр.: *У долині ріки Прут знайдено скам’яніле яйце орла бородача, якому близько 15 мільйонів років* (Наша газета, 2016); *Тому орел називається і ягнятником, і бородачем* (А. Рибак, перекл. В. Рибки), і ‘багаторічна південна злакова рослина’, напр.: *Тут виявлено угруповання степової рослинності з домінуванням бородача звичайного* (Ю. Яцентюк); *Тут зустрінеш і собаку траву — її квіти згортаються в клубочок, і дике просо, і, як вважають деякі місцеві агрономи, бородач* (В. Гюго, перекл. С. Пінчук).

Спільною ознакою цих трьох найменувань людей, що вирізняються зовні своєю бородою, є використання їх і як прізвищ, пор.: *За столом сидять Левко з перев’язаною рукою, Микита, Шабліїв родич, Максим Бородань, парубок...* (І. Качуровський); *Уйого [театру] становлення та розвиток значний внесок зробили такі видатні прогресивні діячі словацького театрального мистецтва, як Андрей Багар, Ян Бородач, Віктор Шульц, Оскар Недбал* (Мистецтво, 1961); *Незабаром така Громада й була заснована, і до неї ввійшло блудей: крім Є. Чикаленка й В. Леонтовича, ще Ц. Білиловський, О. Бородай* (Д. Дорошенко).

Варіантні назви другого ряду — *лобань, лобач* та *лобко* — розрізняються тим, що *лобань* і *лобач* є назвами лише лобастих чоловіків, напр.: *Перший — лобань, чоло високе, обличчя вилицювате, а очі вузькі...* (Р. Самбук),

тоді як назву *лобка* вживають ще й для найменування лобастої дитини, переважно хлопчика, напр.: [Мама:] *Ти, мій маленький лобку, будеш великим розумником*. Своє переносне значення за зовнішньою подібністю має лише *лобань*, що називає цінну промислову рибу родини кефалевих, причому може вживатися як іменник чоловічого та жіночого роду, напр.: *Позаторік восени, коли пішла в морі лобань, змовився Нур'ялі з братами Медже... вийти на лов* (З. Тулуб); *Водиться і тюлька, і кілька, і хамса, і луфар, і скумбрія, і ставрида, і лобань...* (А. Давидов). До того ж її зафіксовано ще й у лайливому значенні, пор.: — *Ти, такий лобаню, схопився, лоба не перехрестивши, та до хліба зараз тягнешся?* (Степан Васильченко).

Як засвідчує сучасна українська антропоніміка, серед українців поширені прізвища *Лобань*, *Лобач* та *Лобко*, похідні від співвідносних загальних назв осіб за зовнішньою ознакою, пор.: *Першою із сноубордисток стала Ксенія Лобань* (Високий Замок, 2011); *На колодках вигрівалися Микола Козарюга, Михайло Сопілка, Лука Лобач* (М. Лазорський); *Керівником капели був заслужений артист республіки Михайло Лобко* (Н. Авраменко).

Назви *носаль*, *носай*, *носач*, що сформували третій варіантний ряд, зафіксовані насамперед у наукових описах структури української мови нової доби і тлумачних словниках 20–30-х рр. ХХ ст. Зокрема, О. Синявський у праці *Норми української літературної мови* подав суфікс *-аль* в одному ряді із суфіксом *-ань*, за допомогою яких утворені іменники на означення особи (зрідка — предмета), серед яких і *носаль* (з довгим носом) (Синявський, 2018, с. 120), суфікс *-ач* — окремо і так само зазначив, що він близький за значенням до *-ань*, а серед слів-ілюстрацій — *носач* (там само), суфікс *-ай* — «як мало поширений наросток головним чином при дієслівних пнях, рідше при іменникових з відтінком зневаги особи на означення носія чинності або властивості» і виокремив його в іменникові *носай* (там само). У *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського подано іменник *носач* зі значенням ‘який має довгий ніс’, а іменник *носаль* зафіксований із двома значеннями: перше спільне із *носай*, що означає жука-довгоносика, а друге — назва молотка, що має довгий кінець (Єфремов та ін., 2017, с. 474). Як бачимо, пряме лексичне значення іменників *носач*, *носаль*, *носай* як назв людини з довгим носом ґрунтоване на ознаці ‘видовжений за формою, із довгим кінцем’, а найменування жука-довгоносика та молотка з довгим кінцем є переносними, метафоричними значеннями, що розвинулися на основі ознаки зовнішньої подібності в іменника *носаль*. Усі три іменники подано у *Великому тлумачному словникові сучасної української мови* (Бусел та ін., 2005, с. 792). Основною сферою їх використання є мова художньої літератури та розмовне мовлення. Найуживанішим іменником зі значенням чоловіка з довгим носом є *носач*, напр.: *Німець Петер Коган — рябий носач, ...такий же громіздкий, але до маломовності мовчазний, як могила...* (Р. Андріяшик); *«То велике щастя, що носатий Дзенті Найгне мирянин», — казали мешканці Ікеноо, бо вважали, що за такого носача навряд чи б вийшла заміж яка жінка* (Р. Акутагава, перекл. І. Дзюб), менш уживаним —

носаль, напр.: *Голова онде тріскає йому від болю. До доктора хотів їхати, та Ковзало з носалем не пустили* (Ф. Одрач), а іменник *носай* трапляється лише з переносним значенням істоти, яка має довгого носа, здебільшого жука, напр.: *Опромінені такими хвилями клопи й носай... чи як їх називають?.. — Довгоносики, — відгукнувся Данило Якович. — Так, так, довгоносики...* (В. Владко).

Придатною для розвитку двох переносних значень за зовнішньою подібністю носа виявилася назва *носач*, якою іменують лелеку, напр.: *Ніс довгий, рухливий, і саме через ніс його називають чорногузом, жабоїдом, носачем* (С. Банась, перекл. В. Пасічна), та відповідний вид риби, напр.: *О, три чехоні, підлящики, устірочка, йорші.., носачі й звичайні... краснопір, язюк...* (В. Нестайко).

Апелятиви *носаль*, *носай*, *носач* використані також у прізвищах українців, пор.: *І в час жорстокої війни М. А. Носаль прагнув допомогти хворим людям* (Г. Дем'янчук); *Носай Тетяна Миколаївна. Читаємо Лесю Українку* (<https://hi-in.facebook.com/uman.school3/videos/нос/>); *Полковника Тимофія Носача вислати...* (Ю. Косач).

Розмовні назви *горбань*, *горбач*, *горбун*, які ввійшли до четвертого варіантного ряду, принципово не розрізняються за своєю вживаністю, проте у витлумаченнях значень слів *горбач*, *горбун* автори словників відсилають до слова *горбань*, що дає підстави вважати його основним у цьому ряді, напр.: *Жаннет зупинилась. Горбань у чорному пальті і чорній крилатій шляпі сумно дивився на неї і хлопчика* (О. Іваненко); *Одна мати не бачила цього, і її каліка-горбач був кращий над усіх красенів на світі* (Дніпрова Чайка); *Низенький горбун пішов до воріт, несучи в душі свій гнів і образу на Шумейка* (А. Шиян).

Цей ряд варіантних назв обмежений у формуванні своїх переносних значень. Лише *горбач* має таке значення, розвинене на основі зовнішньої подібності предмета — ‘рубанок з угнутою або опуклою підошвою колодки’ (Горецький та ін., 1971, с. 126).

Від усіх трьох назв осіб за цією зовнішньою ознакою в українському антропоніміконі маємо прізвища, причому одні з них зберігають наголос базової назви (пор.: *горбун* і *Горбун*), а інші — ні, у них він перетягнувся на попередній склад (пор.: *горба́нь* і *Го́рбань*, *горба́ч* і *Го́рбач*), напр.: — *Нема куди тобі йти, — уже лагідніше промовив Горбун* (Р. Федорів); *З цього боку особливо цікаві праці київського історика О. Гермайзе й харківського дослідника М. Горбаня* (Д. Дорошенко); *Горбач мусив віддати свого ловкого, славного картузика з дворянським червоним «околушком»* (В. Винниченко).

Із-поміж трьох варіантних назв на позначення людини з великими губами (*губань*, *губаль*, *губар*), що ввійшли до п'ятого ряду, найуживанішою є *губань*, напр.: — *Ніколи б я не могла любити такого чоловіка, як той губань Порицький* (Леся Українка). На основі цього значення постало переносне — ‘назви риби за такою особливістю її губ’, напр.: *Трохи вище Павлик помітив трьох крупних риб-папуг, оточених зграєю дрібних синьо-смугастих губанів* (А. Адамов); *Риба спіймалася на всі чотири гачки... Двоє здорових окунів та двійко губанів!* (П. Берна, перекл. І. Сидоренко).

Назви *губаль* і *губар* (*губарь*) виявили дослідники в українських текстах періоду XVI — початку XVII ст., причому першу кваліфікували як діалектну (Марченко, 2012, с. 275), але її не зафіксували тлумачні словники української мови. Назву *губар* знайдено у праці В. Сімовича, у якій він характеризує утворення прізвищ: «Двоскладні окситонові... слова творять теж прізвища на *-енко* з наголосом — на передостанньому складі, пор.: ...*губар* — *Губаренко*...» (В. Сімович).

Апелятиви *губань*, *губаль*, *губар*, попри те що два останні обмежені в сучасному розмовному вжитку, мають співвідносні прізвища, напр.: *Р. Губань у роботі* «Правова політика Ради Європи» також звертає увагу на правове забезпечення із практичної реалізації ідеї співіснування різних цивілізацій в рамках співробітництва в межах РЄ (С. Глібова); *Ім'я Богдана Губалю добре знане шанувальниками мистецтва* (Кримська світлиця, 2004); *Чимало творчих сил віддав О. І. Губар дослідженню літературних зв'язків української і кримськотатарської літератур, виховав не одне покоління українських студентів-філологів* (Кримська світлиця, 2008).

Шостий ряд варіантних найменувань осіб, переважно чоловіків, за зовнішньою ознакою 'великі, випуклі, витрішкуваті очі' об'єднує розмовні неспільнокореневі одиниці, різні за своїми функційно-стилістичними характеристиками: відносно нейтральну *окань*, застарілу *вирлач* та фамільярну *банькач*. Перша з них — найуживаніша, відома в розмовному та художньому вжитку, напр.: *Я чую, — окань знову підняв догори свою палицю, втихомирюючи натовп почвар* (О. Дерманський), дві інші (*вирлач*, *банькач*) — зафіксовані насамперед у тлумачних² та в деяких перекладних³ словниках. Іменника *вирлач* як назву особи з великими витрішкуватими очима подано також серед ілюстрацій із суфіксом *-ач* у деяких наукових працях, напр.: «Він [суфікс *-ач*] функціонував у назвах осіб за зовнішніми ознаками (*вирлач*, *кудлач*)» (Тютенко, 2015, с. 85), та у творах усної народної творчості, напр.: *Так се ж вирлач страшний, у нього паща зубата* (укр. нар. казка). Що ж до іменника *банькач*, то, крім словникової фіксації, він зрідка трапляється в художньому вжитку, напр.: *Занадтий гнав так, ...аби цей банькач меншав і меншав, мізернішав, ставав мінімальним, манюнім, мацюцьким і врешті зник зовсім, буцім ніколи не існував й не перетинався з Занадтими шляхами* (М. Меднікова).

Із трьох апелятивів (*окань*, *вирлач*, *банькач*) як прізвище вдалося знайти лише *Окань*, напр.: *Цю «веселу» картинку й побачив Василь Окань* (Л. Тендюк).

2.1.4. Двоваріантні ряди

Двоваріантних рядів, що об'єднали назви осіб за зовнішньою ознакою, чотири. Перший сформовано із назв чоловіків, у яких густі широкі брови: *бровань*, *бровко*; другий — із назв чоловіків, які мають вуса: *вусань*, *вусач*;

² Див. (Грінченко, 1996, с. 27, 182; Єфремов та ін., 2017, с. 33 і 220).

³ Див. (Вирган & Пилинська, 2002, с. 190).

третій — із назв людей (чоловіків чи дітей) з великими, міцними зубами: *зубань, зубко*; четвертий — із назв істот (переважно людей) із великим ротом: *ротань, ротач*.

Для сучасних мовців зрозумілішим, прозорішим є значення слова *бровань* порівняно із *бровко*. Друге сприймають переважно як кличку собаки, але потрібно зважати на те, що вона постала на основі первісного значення 'людина із широкими бровами', але цього значення в назви *бровко* не фіксують ні давніші, ні новітні тлумачні словники української мови. Як назву собаки з великими бровами лексему *бровко* подано у *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 119), але в запропонованих реченнях вона має значення просто собаки, а не собаки з великими бровами, пор.: *Побачила, що ось лежав у бур'яні бровко муругий [чорний]* (І. Котляревський); *Отари бережуть бровки кудлаті, гавкущі, злющі* (П. Куліш).

На основі апелятивів *бровань* і *бровко* постали прізвища *Бровань* і *Бровко*, напр.: *А ти, Брованю, тим часом забудь про садівництво і знову надягни кістяні обладунки* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); — *Яка ж, — каже, — історія, коли Катерина Велика — то ж переодягнений кошовий війська Запорозького низового Іван Бровко* (Остап Вишня).

Справді взаємозамінними є варіантні назви *вусань, вусач* на означення чоловіків, які мають вуса, пор.: *Пасько Нестір, довгий, чорнявий вусань, повз двір ідучи, гукнув до старої* (К. Гордієнко) і — *Прийшов, старий чорт? — привітав його старий вусач* (Б. Лепкий); *А коли кухоль по черзі обійшов усіх, залишив свою мовчазність і сивий, суворий вусач* (Я. Баш); *А з-за лісу там виблискують мечі. Іде сотня козаків вусачів* (М. Шолохов, перекл. С. Кац, Є. Плужник). Щоправда, лексему *вусач* у тлумачних словниках української мови подано ще і як назву жука з родини вусачевих, що живляться деревиною, напр.: *А навколо тієї дині ніби обсіли то чорні, то рижі жуки — і вусачі, й рогачі* (І. Пільгук), проте очевидно є спільність її внутрішньої форми із внутрішньою формою лексеми *вусач* як назви чоловіка з вусами.

Обидва апелятиви (*вусань, вусач*) зафіксовані як прізвища *Вусань, Вусач*, напр.: *Просто перед ним, біля краю хідника, лише за якихось два десятки кроків, бовваніла недолуга Фертикова постать. І все б нічого, якби оба біч далі на маячили Вусань із Довгоноси́ком* (А. Кокотюха); *Замість них у мерію прийдуть Роман Вусач, Андрій Дацьків та Орест Олійник* (Високий Замок, 2012).

Щодо назв *зубань* і *зубко*, то першу подають в поодиноких тлумачних словниках української мови (Єфремов та ін., 2017, с. 419), а другу можна почути лише в розмовному мовленні. Про їх утворення та вживання в українській мові переконливо свідчать похідні від них прізвища українців, пор.: *На думку Віри Зубань, роман В. Петрова «Аліна й Костомаров» містить ознаки біографічного і любовного жанру...* (Р. Ткаченко); *У лютому 1839 у Полоцьку С. єпископи Василій Лужинський та Анатолій Зубко підписали акт про ліквідацію унії та приєднання до православної церкви* (Довідник з історії України).

Назва *зубань* має зрідка вживаний синонім *іклань*, що називає людину з великими зубами між різцями й передкореневими зубами в кожній половині верхньої та нижньої щелепи, що виступають із рота назовні, або тварину (собаку) з такими зубами, напр.: *Щойно патлай роззброївся і зайшов до клуні, як вартовий уже впускав досередини хирлявого ікланя...* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган); *Рожевоокий лайливець із гострим, як жало, язиком, що стояв біля них, кивнув головою, здоровенний іклань щось співчутливо прогарчав* (Пол Стюарт, перекл. А. Саган). Поширена і як кличка собаки, напр.: *Вовкодав Іклань гучно загавкав* (Дж. К. Ролінг, перекл. В. Морозов).

Апелятиви *ротань*, *ротач* як назви людини з великим ротом хоч і зафіксовані в деяких тлумачних словниках, але не проілюстровані прикладами. Зате в українському антропоніміконі широко представлені прізвища, що постали на їхній основі, напр.: *Руслан Петрович Ротань...* — український футболіст, півзахисник «Дніпра», київського «Динамо» та національної збірної... (<https://uk.wikipedia.org> > wiki); *Того ж вечора хлопці мали розмову з директором школи Петром Андрійовичем Ротачем* (Р. Самбук). Загальним іменником *ротань* називають ще й рибу з великим ротом, що свідчить про її метафоричний зв'язок з такою самою назвою людини (Бусел та ін., 2005, с. 1276).

2.2. Безваріантні відіменникові найменування осіб за зовнішньою ознакою

Лише одну назву особи за зовнішньою ознакою мотивують такі частини людського тіла, як *вуха* (*вухань*), *щоки* (*щокань*). Ці назви утворено за допомогою найпродуктивнішого словотворчого суфікса *-ань*, із яким не взаємодіють інші варіантні словотворчі суфікси, що засвідчують довідкові джерела, напр.: *Махиня поглянув на Віктора...* — *Я тебе поставлю на своє місце! Будеш ти у мене, вухань, як шовковий* (П. Автомонов); *Низенький русявий щокань у куфайці, заляпаній чимось білим, енергійно жестикулював перед носом у співрозмовника* (О. Ірванець). Крім назви особи, *вухань* уживаний і для найменування за цією ознакою ще двох істот — зайця, напр.: *Великий вухань, міцно підкидаючи задніми ногами, стрімголов мчав із кущів* (М. Стельмах), та кажана, напр.: *Вухань оселяється переважно поблизу людського житла незалежно від характеру місцевості* (Звірі... Карпат...). На основі розмовної особової назви *щокань* метафоричних назв не зафіксовано.

Усі ці загальні назви осіб збережені у прізвищах, напр.: *Кивнувши Іванові Берізкові, що разом з іншими двома молодцями тримав корову за обвинену, як і ратиці, в рештки ватяної ковдри морду, і Сашкові Вуханю, який ішов поруч* (Е. Андіївська); *Щокань Віра Петрівна — головний спеціаліст Державної служби фінансового моніторингу України* (<https://declarations.com.ua>).

2.3. Варіантні відприкметникові іменники — назви осіб за зовнішніми надмірними якісними ознаками їхнього тіла

Кількісно меншу (обмеженішу) групу в лексичному складі сучасної української мови становлять розмовні іменникові назви осіб, мотивовані

прикметниками, що характеризують тіло людини за певними надмірно вираженими, досить помітними зовнішніми ознаками.

2.3.1. Варіантні найменування людей високого / низького зросту

Найпомітнішими є дві протилежні ознаки — високий зріст і низький зріст людини. Виразником першої ознаки є прикметник *довгий* зі значенням ‘високий на зріст’, від якого утворено іменникові найменування чоловіків *довгаль* і *довгань*. Другу мотиваційну ознаку представляють прикметники *куций* із розмовним значенням ‘низького зросту, малий’ та *короткий* зі значенням ‘невисокий, низький’, що сформували відповідно іменникові найменування чоловіків *куцак*, *куцан* і *коротун*.

Глумачні та інші словники української мови непослідовно подають розмовні назви чоловіків *довгаль* і *довгань*, причому переважно зі зневажливим відтінком ‘довготелесий, високий, худий, незграбний’. Як рівнозначні їх наведено у *Словнику української мови* за ред. С. Єфремова та А. Ніковського (Єфремов та ін., 2017, с. 61). О. Синявський проілюстрував ними деривати, утворені суфіксами *-аль*, *-ань* (Синявський, 2018, с. 120). Обидві назви подано і в перекладному *Російсько-українському словникові сталих виразів* І. Виргана та М. Пилинської (Вирган & Пилинська, 2002, с. 178). Найширше їх використано в перекладах художніх творів із різних європейських мов, напр.: *...баба ненавиділа «худого довгалья», як вона його презирливо називала* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Я добре пам'ятаю, що десь бачила раніше цього сухого довгалья* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Старший був довгаль сомалієць Саффар...* (М. Пашек, перекл. В. Гримич); *Урозмову втрутився сухорлявий довгань* (Я. Гашек, перекл. С. Масляк); *Тимчасом стара готова була заприсягтися, що десь уже бачила цього цибатого довганя* (Е. Золя, перекл. Т. Черторижська); *Худий довгань з високим лобом і довгим носом, що звисав на тонкі губи, був скептичний і байдужий до всього* (Я. Рудзький, перекл. Б. Дашченко).

Серед розмовних найменувань людей низького зросту, невисоких, малих — двоє спільнокоренових (*куцак*, *куцан*), що утворені від основи прикметника *куций* за допомогою суфіксів *-ак* та *-ан*, і одне (*коротун*) постало від основи синонімічного прикметника *короткий* унаслідок поєднання її із суфіксом *-ун*.

У межах цього спільного значення вони взаємозамінні й так само поширені переважно в перекладах художніх творів, напр.: *Це був веселий міцний куцак, трохи старший за Олександра* (Л. Платов, перекл. Г. Півторак); *А тобі що до нас? — запитав уїдливо куцак, зиркаючи спідлоба* (М. Івасюк); *Я прошу у всіх вас вибачення за мою гарячкуватість, а найбільше — у цього куцана, безневинний він чоловік* (Р. Стівенсон, перекл. В. Бойченко); *Вчора вночі, коли чергував я в сільраді, раптом вкотився до мене цей куцан* (В. Кашин); *Перший з них [конвоїр] був сухорлявий довгань, другий — маленький і гладкий. Довгань кульгав на праву ногу, коротун — на ліву* (Я. Гашек, перекл. С. Масляк). Проте в іменника *куцак* є ще двоє інших значень, що розвинулися на основі першого. Це — ‘обріз’, тобто

гвинтівка з укороченим дулом та прикладом, напр.: *Нещодавно шумів ліс шумом зловісним, ляскав куцаками, нагаями та бомбами бандитськими...* (Остап Вишня), і ‘чорт’, напр.: *Куцим, або куцаком, звуть у нас того, що в пеклі грішників припікає* (Ганна Барвінок).

Усі п’ять відприкметникових найменувань людей високого / низького зросту (*довгаль, довгань, куцак, куцан, коротун*) збережені у прізвищах *Довгаль, Довгань, Куцак, Куцан, Коротун* із тим самим наголошенням, напр.: *Своїм полковником вони проголосили Степана Довгалья* (М. Грушевський); *Справедливо зауважив з цього приводу К. Довгань: «З літератури черпає письменник велику частину технічно-стилістичних ресурсів»* (П. Филипович); *Правда, ці переживання відносяться тільки до мене й до Чорного, бо на місці Бомби був тоді з нами Роман Куцак — через свій вигляд прозваних італійцями «чїнезе», тобто китаєць* (Г. Купецький); *Нашими бомбардирами були Владко Закалужний і Бодьо Куцан* (М. Дейчаківський); *Ідей у Коротуна було завжди багато, він міг мимохідь викласти яку завгодно гіпотезу, обгрунтовувати її потім годинами, а на завтра вже винайти іншу ідею і так само наполегливо захищати її, забувши й думати про першу* (В. Владко).

2.3.2. Варіантні найменування людей великої / невеликої фізичної сили

У кількох розмовних найменуваннях чоловіків значення високого зросту пов’язане ще й зі значенням фізичної сили та міцної будови. До них належать *здоровань, здоровило, здоров’яга, здоров’як (здоров’яка), здоровко* та *здоровуля* (жінка), що мотивовані прикметником *здоровий* зі значеннями ‘міцної будови; сильний, дужий’ і ‘значний, великий розміром, непропорційно великий’. Варіантні назви *здоровань, здоровило, здоров’яга, здоров’як, здоровко* рівнозначні, взаємозамінні, про що свідчать витлумачення їх в одинадцятитомному тлумачному *Словникові української мови* як те саме, що..., пор.: *здоров’яга, розм.* Те саме, що *здоровило* (Горецький та ін., 1972, с. 548); *здоровко, розм.* Те саме, що *здоров’як* (Горецький та ін., 1972, с. 547). Найуживанішими є назви *здоровань* і *здоровило*, утворені за допомогою суфіксів, відповідно *-ань* і *-ил-*, напр.: *Старший син Гаврило — широкоплечий, біловусий здоровань, на одну ногу кульгавий* (Г. Пютюнник); *Горай — велетень, здоровило, Такому й тільки сидіти на коні* (С. Скляренко). Менш уживані *здоров’яга, здоров’як (здоров’яка)* із суфіксами *-яг-* та *-як*, використовувані здебільшого у відприкметниковому творенні іменників, напр.: *Дивлюсь на синів — і чудно мені: та не вже оці здоров’яги плечисті і є ті самі жабенята, котрі борсались у ночвах, рачкували по хаті* (І. Муратов); *Обличчя Бекетова сяяло, широкоплечий, красивий здоров’як вправно відкидав лівою рукою волосся, невгаваючи говорив* (П. Кочура). Найобмеженіші у вжитку назви *здоровко* і *здоровуля*, обидві зафіксовані в деяких художніх творах класичної української літератури, напр.: — *Що ти йому зробиш, такому здоровкові?* — сказав Івась (Панас Мирний), а другу зрідка використовують ще й у розмовному вжитку як зневажливу назву рослих дівчат, напр.: — *Ці дві здоровулі на хліб уже*

хай заробляють, бо в нас он їх повна хата, а батько плохий (Ю. Збанацький); Кілька разів була в мене морока з дівчатами: і з курдупочками, й зі здоровулями, надто зі здоровулями (Г. Белль, перекл. Є. Попович).

Попри негативнооцінні функційно-стилістичні характеристики апелятиви *здоровань, здоровило, здоров'яга, здоров'як (здоров'яка), здоровко* представлені і в прізвищах українців, напр.: *ФОП Здоровань Михайло Олександрович, м. Чернівці...* (<https://youcontrol.com.ua>); *Так, отож це перед ним Здоровило Іван — велетень, залізна людина без нервів, козак, що став морським розбійником, флегматичний, як віл, з такою примітивною нервовою системою, що фізичний біль був для нього не більши як лоскіт* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна); *Сергій Здоровко відзначив, що перевірка підтвердила повну справність літака, найвищу кваліфікацію пілотів* (День, 2002).

Дві протилежні ознаки, названі прикметниками *сильний — слабкий*, також використано у творенні назв осіб за зовнішніми ознаками. Значення великої фізичної сили прикметника *сильний* мотивує іменникові назви *силань, силак* та *силач*, що постали відповідно за допомогою суфіксів *-ань, -ак* та *-ач*, а значення невеликої фізичної сили прикметника *слабий* — іменникову назву *слабак* із суфіксом *-ак*. У тлумачному одинадцятитомному *Словнику української мови* основною є назва *силач*, напр.: *Не б'ється [Турн], бач, а мов жартує, Бо був вертлявий і силач* (І. Котляревський); *При тім він був неабиякий силач. Возьме, було, коня поперед себе і несе, як ягня* (А. Чайковський), оскільки дві інші — *силань* і *силак* — подані як те саме, що *силач* (Горецький та ін., 1978, с. 167), напр.: *Петро, найдебільший у бригаді силань, був сьогодні в новій, жовтій, як соняшниковий цвіт, брезентовій куртці* (А. Хорунжий); *Лише згадував [дід], що був колись силак, що дванадцять пудів на пароплав виносив* (І. Микитенко); *Здалеку Рубін здавався йому слабаком...* (І. Сенченко).

В іменника *слабак* є ще й двоє переносних значень, у межах яких він називає людину, що не відзначається твердістю, стійкістю, силою волі, напр.: *Ви гадаєте, що вона створена на образ і подобу таких боягузів, як ви! Дивіться, ось я людина! Ви слабаки, і я ваш володар* (Джек Лондон, перекл. В. Гладка і К. Корякіна), та людину, яка не має певних знань, навиків, напр.: *[Михайло:] Звідки у вас такі спортивні знання? [Поліна] О, можете бути певні, я вам не який-небудь слабак* (В. Собко).

З апелятивами *силань, силак, силач, слабак* корелюють прізвища *Силань, Силак, Силач, Слабак*, напр.: *Силак Михайло — Федерація футзалу Києва* (<https://futsalkyiv.com>players>); *Пенсіонер Іван Слабак прийшов на свято зі своєю дружиною...* (Високий Замок, 2011).

2.3.3. Варіантні найменування людей з повним, угодованим тілом

Мотиваційною основою для утворення назв осіб за примітною зовнішньою ознакою послуговували також прикметники *гладкий* та *товстий*, що означають 'який має повне тіло, значну товщину, ситий, угодований', але вони, на противагу іншим, змогли приєднати лише один іменниковий суфікс *-ун*, унаслідок чого маємо різнокореневі розмовні варіанти *гладун*

та *товстун* зі значенням непомірно повної людини, напр.: *Лише гладун Френель кохав її, мабуть, не менше. Але ж то був гладун Френель* (Гі де Мопасан, перекл. О. Косач-Кривинюк); *Так ми кидалися камінням, може, з півгодини, То товстун мене перемагав, то я товстуна* (Ю. Збанацький); — *Ну, ну, заспокойтесь, пані баронессо, — знову казав товстун* (Гі де Мопасан, перекл. Б. Козловський).

На основі апелятивів *гладун, товстун* постали відповідні прізвища українців *Гладун, Товстун*, напр.: *Гладун Іван. Козак 1-ї сотні полку Чорних запорожців* (П. Дяченко); — *Ти що?.. — грізно почав Товстун, ступаючи до Горошка, якому раптом страшенно пересохло в роті* (Є. Брошкевич).

3. Висновки

Отже, суфіксальні іменники, які називають осіб за зовнішніми ознаками, — це історично сформована, закрита група дериватів, оскільки за їхніми словотвірними типами нові іменники із цим словотвірним значенням в українській мові вже не утворюють. Проте на ґрунті їхніх прямих лексичних значень розвинулося багато метафоричних і термінних значень.

Цю групу найменувань осіб вирізняє досить широка варіантність словотворчих суфіксів, суть якої полягає в здатності кількох суфіксів зі спільним словотвірним значенням поєднуватися переважно з тим самим або синонімічним іменником — назвою певної неодмінно великої за своїм розміром частини тіла людини або з тим самим або синонімічним прикметником як назвою якоїсь її досить помітної зовнішньої особливості, що спричинило вживання в українській мові рівнозначних спільнокореневих і неспільнокореневих, але різносуфіксних назв осіб за конкретно актуалізованою зовнішньою ознакою. Диференційними ознаками, що вирізняли певну людину з-поміж інших, послуговували гіпертрофовані зовнішні вияви майже всіх частин її тіла, визначених іменниками *голова, волосся, лоб, брови, очі, ніс, губи, щоки, зуби, борода, вуха, спина (горбата), живіт*, а також стилістичними синонімами до деяких із них, переважно негативно маркованими: *чуб і кудла, патли; черево і пузо; очі і вирла, баньки*. На їхній основі постали різної довжини варіантні ряди іменників на означення особи за певною диференційною зовнішньою ознакою. Найдовший шестиваріантний ряд суфіксальних іменників сформовано на основі такої актуалізованої ознаки, як волосся на голові в різних формах його вияву: довге, густе, розкішне (*чубань, чубач, чубай, чубко, чубак, чубар*) і нечесане, скуйовджене (*кудлань, кудлач, кудлай і патлань, патlach, патлай*). Найкоротших двоваріантних рядів — чотири, твірними основами для яких послуговували іменники, що називають густі широкі брови (*бровань, бровко*), великі вуса (*вусань, вусач*), великі зуби (*зубань, зубко*) та великий рот (*ротань, ротач*). Широко представлені чотири- та триваріантні ряди спільнокореневих суфіксальних іменників — найменувань осіб за певною примітною зовнішньою ознакою. Лише від назв двох ознак немає варіантних утворень: *вуха — вухань, щоки — щокань*.

Відприкметникові найменування осіб за актуалізованою зовнішньою ознакою сформували переважно двоваріантні ряди. Шестиваріантний ряд утворено лише на основі прикметника *здоровий*, що характеризує людину високого зросту та великої фізичної сили.

Стилістично знижений, а іноді й негативно забарвлений характер варіантних найменувань осіб за зовнішніми ознаками їхнього тіла спричинив переважне використання їх у розмовному вжитку та мові української художньої літератури. Помітна активізація таких найменувань в українських перекладах творів світової літератури.

Усі варіантні апелятиви зафіксовані як прізвиська українців, що віддзеркалює характерну особливість їхньої ментальності — диференціацію суб'єктів навколишнього світу за зовнішніми, досить помітними ознаками.

Статтю написано в межах планової теми Інституту української мови НАН України «Народна мова і літературний стандарт» (державний реєстраційний номер 0120U0001888).

ЛІТЕРАТУРА

- Безпояско, О. К., & Городенська, К. Г. (1986). *Морфеміка української мови*. Київ: Наукова думка.
- Бусел, В. Т., Василега-Дерибас, М. Д., Дмитрієв, О. В., Латник, Г. В., & Степенко, Г. В. (2005). *Великий тлумачний словник сучасної української мови*. Київ — Ірпінь: Перун.
- Вирган, І. О., & Пилинська, М. М. (2002). *Російсько-український словник сталих виразів*. Харків: Прапор.
- Гнатюк, Г. М., Городенська, К. Г., Грищенко, А. П., Клименко, Н. Ф., Ковалик, І. І., Родніна, Л. О., ... Юрчук, Л. А. (1979). *Словотвір сучасної української літературної мови*. (М. А. Жовтобрюх, ред.). Київ: Наукова думка.
- Горецький, П. І., Бурячок, А. А., Гнатюк, Г. М., Швидка, Н. І., Доценко, П. П., Юрчук, Л. А., ... Головашук, С. І. (ред.). (1970–1980). *Словник української мови* (т. I–XI). Київ: Наукова думка.
- Грінченко, Б. (1996–1997). *Словарь української мови* (т. 1–4). Київ: Наукова думка.
- Єфремов, С., Ніковський, А., Грінченко, Б. (2017). *Словник української мови* (т. 1: А–Г; т. 2: Д–Й; т. 3: К–Н). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1927).
- Марченко, Т. (2012). Найменування осіб чоловічої статі в українських текстах періоду XVI — початку XVII ст. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 21(1), 273–279.
- Синявський, О. (2018). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. (Уперше опубліковано 1931).
- Тютенко, О. Ф. (2015). *Семантика іменникових суфіксів на позначення особи в сучасній українській мові* [автореф. дис. канд. філол. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка]. НБУВ. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullweb&S21ALL=\(%3C.%3EU%3DШ141.14-212.1%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullweb&S21ALL=(%3C.%3EU%3DШ141.14-212.1%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20)

Статтю отримано 17.02.2022

Статтю схвалено 21.03.2022

REFERENCES

- Bezpoiasko, O. K., & Horodens'ka, K. H. (1986). *Morfemika ukrains'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Busel, V. T., Vasyleha-Derybas, M. D., Dmytriiev, O. V., Latnyk, H. V., & Stepenko, H. V. (Eds.). (2005). *Velykyi tлумачnyi slovnyk suchasnoï ukrains'koï movy*. Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

- Hnatiuk, H. M., Horodens'ka, K. H., Hryshchenko, A. P., Klymenko, N. F., Kovalyk, I. I., Rodnina, L. O., Rusanivs'kyi, V. M., Iurchuk, L. A. (1979). *Slovotvir suchasnoï ukrains'koï literaturnoi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Horets'kyi, P. I., Buriachok, A. A., Hnatiuk, H. M., Shvydka, N. I., Dotsenko, P. P., Chertoryz'ka, T. K., Iurchuk, L. A. ... Holovashchuk, S. I. (Eds.). (1970–1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Hrinchenko, B. (1996–1997). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1–4). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Iefremov, S., Nikovs'kyi, A., & Hrinchenko, B. (2017). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vol. 1: A–G; Vol. 2: D–I; Vol. 3: K–N). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1927) (in Ukrainian).
- Marchenko, T. (2012). Naimenuvannia osib cholovichoï stati v ukrains'kykh tekstakh periodu XVI — pochatku XVII st. *Novi Doslidzhennia Pam"iatok Kozats'koï Doby v Ukraïni*, 21(1), 273–279 (in Ukrainian).
- Syniavs'kyi, O. (2018). *Normy ukrains'koï literaturnoi movy*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. (Original work published 1931) (in Ukrainian).
- Tiutenko, O. F. (2015). *Semantyka imennykovykh sufiksiv na poznachennia osoby v suchasniï ukrains'kii movi* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kyiv-s'kyi natsional'nyi universytet imeni Tarasa Shevchenka]. NBUV. [http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=\(%3C.%3EU%3DIII141.14-212.1\\$%3C.%3E\)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20](http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=S&I21DBN=REF&P21DBN=REF&S21FMT=fullwebr&S21ALL=(%3C.%3EU%3DIII141.14-212.1$%3C.%3E)&Z21ID=&S21SRW=dz&S21SRD=&S21STN=1&S21REF=10&S21CNR=20) (in Ukrainian).
- Vyrhan, I. O., & Pylins'ka, M. M. (2002). *Rosiis'ko-Ukrains'kyi slovnnyk stalykh vyraziv*. Kharkiv: Prapor (in Ukrainian).

Received 17.02.2022

Accepted 21.03.2022

Kateryna Horodens'ka, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

THE VARIANCE OF WORD-FORMING SUFFIXES IN CONVERSATIONAL PERSON NAMES BASED ON EXTERNAL FEATURES

This article addresses the issue of quantitative and qualitative manifestations of variance of word-forming suffixes in the names of persons motivated by noun names of the body parts and adjective names of some of the external excessive corporeal markers. For the first time, the paper ascertains historically formed and the most complete composition of specific noun suffixes leading to the rise of the equivalent and mostly cognate names of persons with respect to actualized external features of their body.

The author discusses the ability of all names of human body parts and some names of corporeal external qualitative features to be combined with the different number of word-forming suffixes within the common word-forming meaning which allows for forming six-, four-, three-, and two-variant series. In this paper, I determine the actualized feature each variant series is based on, indicate a number of its variant suffixes, and account for their ratio in terms of productivity and functional and stylistic use. The main hypothesis is that it is the stylistically reduced nature of variant names of persons based on appearance which led to their predominant use in the colloquial usage and language of Ukrainian fiction. As a necessary part of the account, we provide evidence from literary works in Ukrainian translations which attest to a noticeable intensification in the above-mentioned names use. A rather broad reflection of these variant appellatives in Ukrainian surnames shows a characteristic feature of Ukrainian mentality, namely the differentiation of the outside world subjects due to the preferred corporeal related markers.

Keywords: variance of word-forming suffixes, names of persons by external features, variant series, common names, surnames